

Діяльність Селянського банку під час проведення Столипінської аграрної реформи: сучасна українська історіографія проблеми

В статье сделан анализ современной украинской историографии относительно места, роли и значения Крестьянского банка в проведении Столыпинской аграрной реформы. Определены дискуссионные проблемы относительно деятельности банка в реализации аграрных инноваций, основанных П.А. Столыпиным. Проанализирована новейшая методология на принципах которой в современной украинской исторической науке стала изучаться деятельность Крестьянского банка в период, который исследуется.

Ключевые слова: Столыпинская аграрная реформа, Крестьянский банк, историография, исследование, анализ.

У статті зроблено аналіз сучасної української історіографії щодо місця, ролі та значення Селянського банку у проведенні Столипінської аграрної реформи. Визначено дискусійні проблеми щодо діяльності банку у реалізації аграрних інновацій, започаткованих П.А.Столипіним. Проаналізовано новітню методологію на засадах якої у сучасній українській історичній науці стала вивчатися діяльність Селянського банку в період, що досліджується.

Ключові слова: Столипінська аграрна реформа, Селянський банк, історіографія, дослідження, аналіз.

In the article the analysis of modern Ukrainian historiography is done in relation to a place, role and value of the Peasant bank in realization reform of Stolupin. Debatable problems are certain in relation to activity of bank in realization of agrarian innovations, founded P. A. Stolupin. The newest methodology on principles of that in modern Ukrainian historical science activity of the Peasant bank began to be studied in a period that is investigated is analysed.

Key words: agrarian reform of Stolupin, Peasant bank, historiography, research, analysis

**Священко Зінаїда Василівна
Уманський державний
педагогічний університет
імені Павла Тичини**

Аграрна історія України, урахуваючи особливості етнодемографічного та соціально-економічного розвитку нашої країни, завжди перебувала у полі зору науковців, публіцистів, громадських діячів. З особливою увагою наукова громадськість насамперед завжди ставилася до аграрних реформ, які перманентно проводилися в Україні царським урядом, зокрема до Столипінської, яка вдруге, після Великої реформи 1861 р., кардинально вплинула на світоглядні імперативи селянства, їхнє соціально-економічне становище. Водночас не всі складові такого багатогранного соціокультурного явища, як Столипінська аграрна реформа, висвітлено рівномірно, незважаючи на існування окремих публікацій [1]. Враховуючи це автор запропонованої статті поставила за мету з'ясувати наукове вивчення сучасною українською історіографією місця ролі та значення Селянського банку у проведенні Столипінської аграрної реформи. Об'єкт вивчення – місце, роль та значення Селянського банку у проведенні Столипінської аграрної реформи, предмет – сучасна українська історіографія проблеми.

Суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації кінця 1980-х – початку 1990-х рр. в Україні радикально позначилися на розвитку української історичної науки. У цьому контексті О. Реєнт цілком слушно відзначив, що історія України, яка довго була під заборонаю, почала жити самостійним життям [2]. Найперше це виявилось у реструктуризації та заснуванні нових історичних академічних та освітніх установ. Відповідних змін зазнали й наукові періодичні видання: частина з них була переіменована, з'явилися нові. Початок

1990-х рр. позначений активним долученням українських істориків до надбань світової історіографії, української національної історіографічної традиції. Дослідники отримали можливість працювати з раніше забороненими документами та матеріалами.

Усі вище наведені фактори сприяли якісному та масштабному розширенню дослідницького поля українських істориків сучасності. Від початку 1990-х років спостерігається стійкий інтерес до вивчення діяльності Селянського банку у контексті осмислення досвіду столипінської аграрної реформи, аграрної історії України початку ХХ ст. Свої думки стосовно до нашої теми дослідники на початку 1990-х рр.. висловлювали як на сторінках дисертацій, так і навчальної літератури. Характерною рисою є те, що історики по-різному поцінують діяльності Селянського банку.

Так, І. П. Прокопенко, досліджуючи місце сільськогосподарської кооперація у суспільно-політичному житті України у 1880-х – на початку 1930-х рр., побіжно зупинився і на аспектах, що стосувалися Селянського банку. Зокрема, він обґрунтував тезу про те, що діяльність банку позитивно позначилася на розвитку сільськогосподарської кооперації на початку ХХ ст. Проаналізувавши чисельний масив першоджерел, він розкрив, що кредитування банком сільськогосподарських кооперативів, які спеціалізувалися на вирощуванні та збуті технічних культур, значно покращило не лише матеріально-фінансове становище кооперативів, а і бюджети селянських родин [3].

Разом з тим інші вчені, оцінюючи роль Селянського банку у проведенні реформи, продовжували використовувати підходи, напрацьовані радянською історіографічною традицією. Наприклад, автори курсу лекцій з історії України (за редакцією Л. Г. Мельника) стверджували, що діяльність банку в роки реформи сприяла зростанню селянської буржуазії, оскільки більшість незаможних селян не могла придбати землю [4, 18]. На жаль, ними не наведено конкретики, яка б підтвердила таке судження.

У другій половині 1990-х рр. у сучасній вітчизняній історіографії помітною стає стійка тенденція до вивчення такого соціально-економічного явища, як сільськогосподарський кредит. Плідними результатами у його дослідженні варто визнати науковий доробок О. М. Краснікової. Дослідниця висвітлила історію як державних, так і приватних іпотечних банків, особливості їхньої діяльності в Україні після реформи 1861 р [5; 6]. Окремі дослідження О.М. Краснікова присвятила історії Полтавського іпотечного банку [7] та діяльності установ сільськогосподарського кредиту, в тому числі іпотечних банків, у Полтавській губернії [8]. На відміну від радянських істориків вона довела, що державні банки надавали селянам кредити за значно нижчими відсотковими ставками, аніж приватні. Це свідчило про пільговість державного іпотечного кредиту порівняно з приватним. На основі матеріалів Полтавської губернії О.М. Краснікова обґрунтувала правильний висновок про те, що під час проведення Столипінської аграрної реформи “Дворянський банк поступово деградував, тоді як Селянський банк нарощував операції” [8, 138].

Досліджуючи фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861-1917 рр.), О. М. Краснікова значну увагу приділила кредитній діяльності як державних, так і приватних земельних банків. Однак, на нашу думку, робота лише б виграла, якби її автор хронологічно виокремила період столипінської реформи, що значно б полегшило використання зібраного нею статистичного матеріалу та посилило б авторські висновки [9].

Водночас у другій половині 1990-х рр. у самостійну течію історичних студій, присвячених Столипінській аграрній реформі, виокремлюються дослідження, що стосуються Селянського банку як інструменту реформи. Щоправда, дослідження носять регіональний характер. Так, одним із піонерів у цій справі став В. С. Майстренко [10; 11]. Він одним із перших звернув увагу на внесок Селянського банку у реалізацію столипінських аграрних перетворень у межах Харківської губернії. Значну перевагу відрубного господарства над хуторами на землях куплених селянами з фонду Селянського банку автор

небезпідставно пояснює специфікою природних умов Харківської губернії. Спираючись на дані банківських звітів, В. С. Майстренко обґрунтував тезу про те, що клієнтами банку були переважно малоземельні та безземельні селяни-одноосібники, які вийшли з общини. При цьому автор вважає за доцільне не враховувати застереження багатьох радянських вчених проти повного ототожнення малоземельних селян із найбіднішими прошарками селянства. В цілому автор дає високу оцінку Селянському поземельному банку. Він його називає головним засобом проведення аграрної реформи. На думку В. С. Майстренка, діяльність банку давала змогу селянам покращити своє земельне становище. Таке аргументоване судження спростовує думки попередніх авторів, які у діяльності Селянського банку не бачили конструктивну для селян.

Особливості проведення аграрної реформи П. Столипіна у Катеринославській та Харківській губерніях досліджено у дисертації В.В. Бочарова [12]. Автором, зокрема, проаналізовано вплив Селянського банку на динаміку землеволодіння у регіоні. Дисертант показав, що умови діяльності Селянського банку у Катеринославській та Харківській губерніях були несприятливими. Він визнав, що у краї з-поміж господарств, утворених унаслідок діяльності банку, переважали відруби над хуторами. Крім того, дослідник вивчив питання майнової диференціації покупців банківських земель. За підрахунками автора, більшість покупців становили безземельні та малоземельні селяни за кількістю землі, а за чисельністю худоби – заможні селяни [12, 92]. Ці підрахунки підтверджують висновки радянського дослідника С. М. Дубровського.

Досліджуючи вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України у 1906 – 1914 рр. [13], І. М. Власюк звернув увагу на роль Селянського банку у перерозподілі земельної власності в регіоні. Зокрема, він відзначив, що Селянський банк сприяв збільшенню селянських наділів. На думку автора, ця іпотечна установа “сприяла перерозподілу землі у напрямі її більш ефективного використання

новими землевласниками-селянами, які мали певний господарський досвід, бажання та можливості поступового поліпшення добробуту” [13, 13].

Вивчаючи Столипінську аграрну реформу на Півдні України у 1906 – 1917 рр., О. М. Приймак достатньо ретельно проаналізував обсяги діяльності Селянського банку, позитивно оцінивши її діяльність. На його думку, “у роки столипінської аграрної реформи Селянський поземельний банк був єдиною державною установою, за допомогою послуг якої сільське населення могли вирішити проблему нестачі землі” [14, 82]. Дослідник вважає, що метою банку було “збільшення розміру землеволодіння потенційно міцних селян” [14, 95]. Діяльність Селянського банку в Подільській губернії у 1883 – 1890 роках знайшла відображення в статті А. Криськова [15].

Інша оцінка діяльності Селянського банку на Україні дається в роботі Л. Р. Ігнатової „Аграрна реформа П. Столипіна та її завдання в Україні (1907 –1914 рр.)”. На думку дослідниці, “... Селянський банк стояв на захисті інтересів поміщиків і тому постійно підвищував ціни на землю... також намагався зосередити в своїх руках посередницькі угоди на купівлю землі селянами безпосередньо у поміщиків” [16, 15]. Л. Ігнатова визнає, що позики Селянського банку на купівлю землі були достатньо високими, проте стверджує, що “політика банку у підвищенні цін на землю та стягування платежів за кредит призвели до того, що селяни неохоче користувалися допомогою банку. Невигідною для селян, з точки зору дослідниці, була також політика банку щодо надільної селянської землі. Якщо ціну на поміщицьку землю банк постійно підвищував, то селянська надільна земля коштувала вдвічі дешевше за ринкову” [16, 15]. Негативно оцінку роботи Селянського банку в роки реформи дає також Ю. І. Вовк. Він зазначає, що “позики Селянського поземельного банку перетворювали на банкрутів малоземельні, середняцькі господарства” [17, 15].

Б.Д. Лановик, Р.М. Матейко, З.М. Матисякевич вважають, що надання кредитної допомоги селянам через Селянський банк було одним із головних заходів реформи, поряд з руйнуванням общини та переселенською політикою.

Разом із тим автори відзначають, що “встановлення Селянським банком високих цін на землю робило неможливим для основної маси селянства користуватись його допомогою” [18, 349]. О.М. Царенко та А.С. Захарчук також високо поцінують діяльність Селянського банку у заходах П.А. Столипіна з реорганізації сільського господарства [19, 176 – 177].

М.А. Якименко відзначив позитивний вплив іпотечного кредиту на розвиток селянського господарства [20, 133]. На думку С. В. Корновенка, столипінські нововведення на селі мали на меті підняти добробут селянства. Одним з шляхів реалізації реформи була видача кредитів на придбання землі [21, 46]. В. В. Сажко відзначаючи значну роль Селянського банку у подоланні селянського малоземелля, писав про те, що “столипінська аграрна реформа передбачала, як головне джерело, купівлю селянами землі через Селянський банк” [22, 15]. М. Я. Білян, услід за російським дослідником І. Д. Ковальченком, розглядає столипінську реформу як реалізацію прусського (консервативного) шляху впровадження капіталізму в сільському господарстві [23, 131]. На думку М. Біяна реформа зазнала повного краху в усіх відношеннях.

Розглядаючи столипінські аграрні перетворення В. Г. Сарбей побіжно торкнувся проблеми діяльності Селянського банку. За твердженням автора, до послуг банку вдавалась найзаможніші селяни, щоб зміцнити своє економічне становище. В. Сарбей розглядає роботу банку, як один з чинників, соціальної диференціації українського села: “... не всі господарі витримували конкуренцію і чимало з них розорялись. А коли борг своєчасно не сплачувався, земля переходила у власність банку, який міг продати її будь-кому. Отже, і далі тривало соціальне розшарування на селі” [24, 287].

У межах дослідження сільського господарства Лівобережної України кінця XIX – початку XX століть С. Раєвський, оперуючи статистичними даними по Чернігівській та Харківській губерніям, пропонує тезу про те, що до початку XX ст. робота Селянського банку була малоуспішною. За твердженням автора, “активна діяльність банку розпочалась вже за часів столипінської аграрної

реформи” [25, 41]. В статті, присвяченій аграрному розвитку Харківської губернії на початку ХХ ст., В. В. Горбаньов стверджує, що діяльність Селянського банку в роки реформи сприяла збільшенню селянського та скороченню поміщицького землеволодіння в цьому регіоні [26, 156].

Я.М. Бойко, вивчаючи переселенський рух селян на Південь України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. [27; 28], дослідив участь Селянського банку у цьому процесі. За визначенням автора, Селянський банк був “кредитною за формою, а по суті підконтрольною уряду землевпорядною установою, що переслідувала ціль керованого розширення селянського землеволодіння” [28, 124]. На думку цього автора, банк, при усіх недоліках у його роботі, зіграв значну роль у землевпорядкуванні безземельних та малоземельних селян, які прагнули до поліпшення свого землекористування через придбання з його допомогою землі на пільгових умовах [28, 130].

В.В. Нечитайло, в цілому позитивно оцінюючи діяльність банку, вказав і на окремі недоліки у роботі цієї кредитної установи. Зокрема, він розкрив випадки продажу чиновниками банку селянам неякісних ділянок [29, 231]. В. Шмарук та О. Суліменко відзначали значну роль поземельних банків у розвитку хутірських та відрубних господарств на Україні [30, 46]. Л. Дончеко коротко розглянула історію становлення банківської системи Російської імперії, у тому числі системи державного кредиту, яку склали Держбанк, Дворянський земельний та Селянський поземельний банки [31].

Ю. Поташний Селянський банк вважає “головним важелем здійснення реформи”. На його думку, банк видавав кредити на “досить вигідних для селян умовах. ...Нинішні селяни про такі довгострокові кредити тільки мріють” [32, 10].

Спеціальним комплексним науковим дослідженням із діяльності Селянського банку під час проведення Столипінської аграрної реформи стала дисертація В.Д. Терещенка. У ній автором на підставі аналізу широкого комплексу історичних джерел досліджено діяльність Селянського поземельного банку з розмежування банківського земельного фонду на хутори та відруби;

з'ясовано особливості господарювання селян-одноосібників на землях, куплених у Селянського банку; вивчено участь Селянського банку в організації переселенського руху українських селян; досліджено особливості державного та недержавного іпотечного кредитування сільського господарства в Російській імперії на початку ХХ століття; проаналізовано співпрацю іпотечних банків з установами дрібного сільськогосподарського кредиту, землевпорядними комісіями, земствами у справі кредитування сільського господарства [33].

Таким чином, наведений вище аналіз сучасної української історіографії дозволяє констатувати, що діяльність Селянського банку під час проведення Столипінської аграрної реформи – дискусійна проблема. На рівні дисертацій, наукових статей та навчальної літератури дослідники по-різному визначають діяльність цього інструменту у реалізації аграрних інновацій, започаткованих П.А. Столипіним. На нашу думку, це можна пояснити тим, що немає однакості з-поміж дослідників і стосовно самої Столипінської аграрної реформи. З іншого боку, достатньо підстав говорити і про те, що у сучасній українській історичній науці діяльність Селянського банку стала вивчатися не лише з позицій класової боротьби, а на засадах новітньої методології.

Список використаних джерел

1. Дубінський В. А. Аграрне питання кінця ХІХ – початку ХХ століття в радянській історіографії // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець подільський: Оіюм, 2002. – Т.8 (10). – С. 68 – 73.; Гоцуляк В. В. Перспективи історіографії історії здійснення столипінської аграрної реформи в Україні // Український селянин: Зб. наук. праць. – Вип. 7. – Черкаси, 2003. – С. 21 – 23.; Дружкова І. С. Висвітлення діяльності Селянського поземельного банку в літературі кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Селянство Півдня України: історія і сучасність: Доповіді всеукраїнської наукової конференції (28 листопада 2003 р., м. Миколаїв). – Миколаїв, 2003. – С. 85 – 89.

2. Реєнт О. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни / О. Реєнт. – К., 1996. – 208 с.
3. Прокопенко І. Н. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – початок 30-х рр. 20 століття): Дис.... канд. іст. наук. – К., 1992. – 174 с.
4. Історія України. Курс лекцій: У 2 Т.: Навчальний посібник / Мельник Л. Г., Верстюк В. Ф., Демченко М. В. та ін. – К.: Либідь, 1992. – Т. 2. – 464 с.
5. Краснікова О. М. З історії функціонування земельних банків на Україні (1861-1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 64 – 70.
6. Краснікова О. М. Роль Селянського поземельного банку в становленні селянських господарств фермерського типу в роки столипінської реформи // Матеріали Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії. – К., 1996. – С. 84 – 86.
7. Краснікова О. М. Полтавський земельний банк: з історії іпотечного кредиту (1872 – 1918 рр.) // Четверта Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. Матеріали до 825-річчя з часу першої літописної згадки міста Полтави та 1100-річчя появи перших поселень на її території. – Полтава. – 1998. – С. 13 – 19.
8. Краснікова О. М. Кредитна система сільськогосподарського виробництва на Полтавщині в епоху вільного підприємництва (1861 –1917 рр.). // Український селянин: Зб. наук. праць. – Вип. 3. (Матеріали III Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії). – Черкаси, 2001. – С. 136 – 139.
9. Краснікова О. М. Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861-1917 рр.): Дис. канд. екон. наук. – Полтава, 1999. – 232 с.
10. Майстренко В. С. Участь Селянського поземельного банку у здійсненні столипінської аграрної реформи на Харківщині в 1906-1915 рр. //

Материалы международной конференции молодых историков. – Харьков: Харьковский гос. ун-т. – 1994. – С. 201 – 206.

11. Майстренко В. С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії (1906 – 1916 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1997. – 195 с.
12. Бочаров В. В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській та Харківській губерніях (1906 – 1916 рр.): Дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001. – 176 с.
13. Власюк І. М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906 – 1914 рр.): Автореф. дис.... канд. іст. наук. – К., 2000. – 20 с.
14. Приймак О. М. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906 – 1917 рр.): Дис.... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2002. – 286 с.
15. Криськов А. Селянський поземельний банк та його діяльність в Подільській губернії (1883 – 1890 роки) // Наукові записки Тернопільського державного університету. – Серія: Економіка. – 2004. – Вип. 16. – С. 64 – 71.
16. Ігнатова Л. Р. Аграрна реформа П. Столипіна та її завдання в Україні (1907 – 1914 рр.): Автореф. дисс.... канд. іст. наук. – Одеса, 2002. – 19 с.
17. Вовк Ю. І. Українське селянство у соціально-економічній структурі суспільства на початку ХХ ст.: Автореф. дис.... канд. іст. наук. – Донецьк, 2003. – 19 с.
18. Економічна історія України і світу: Підручник / Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. / Під ред. Лановика Б. Д. – К.: Вікар, 2001. – 477 с.
19. Царенко О. М., Захарчук А. С. Економічна історія України і світу. – Суми: Університетська книга, 2001. – 310 с.
20. Якименко М. Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861 – 1917 рр.) // Український селянин: Зб. наук. праць. – Вип. 3. (Матеріали III Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії). – Черкаси, 2001. – С. 131 – 135.

21. Корновенко С. В. Столипінська аграрна реформа // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан: Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (22 – 23 квітня 2003 року). – Кам'янець-Подільський: Абетка – Нова, 2003 – С. 37 – 46.
22. Сажко В. В. Проблеми аграрних перетворень в Україні у 1900 – 1913 рр.: історико-політичний аспект.: Автореф. дис.... канд. іст. наук. – Чернівці, 2005. – 22 с.
23. Білян М. Я. Нові підходи в оцінці Петра Столипіна та його аграрної реформи // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Дніпропетровськ.: Дніпропетровський національний університет, 2002. – С. 131 – 134.
24. Сарбей В. Г. Національне відродження України (Сер. “Україна крізь віки”: 9 т.). – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
25. Раєвський С. М. Сільське господарство Лівобережної України в другій половині XIX – початку XX ст. // Сумська старовина. – 2003. – №XI-XII. – С. 37 – 46.
26. Горбальов В. В. Становище в аграрному секторі Харківської губернії на початку XX століття. // Український селянин: Зб. наук. праць. – Вип. 3. (Матеріали III Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії). – Черкаси, 2001. – С. 155 – 158.
27. Бойко Я. М. Земледельческий отход крестьянства на Юг Украины (вторая пол. XIX – начало XX в.) // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Дніпропетровськ.: Дніпропетровський національний університет, 2002. – С. 91 – 96.
28. Бойко Я. М. Аграрне заселення Південної України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Вип. 61. – Черкаси, 2004. – С. 119 – 135.

29. Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 436 с.
30. Шмарук В. А., Суліменко О. Г. Хутірські та відрубні господарства в Україні в кінці ХІХ – початку ХХ ст. // Український селянин: Зб. наук праць. – вип. 1. – Черкаси, 2001. – С. 46 – 50.
31. Донченко Л. Штрихи до історії розвитку кредитної системи Російської імперії // Вісник НБУ. – 2001. - № 8. – С. 49 – 53.
32. Поташний Ю. Аграрні рецепти Столипіна // Україна молода. – 2002. - № 18. – С. 44 – 47.
33. Терещенко В. Д. Роль іпотечних банків у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні (1906 – 1916 рр.): дисс.... канд. іст. наук. – Тернопіль, 2005. – 213 с.